

OSMANLI AYDINININ SOSYOLOJİ HAKKINDAKİ İLK İZLENİMLERİ: SÖZLÜKLER VE İLK ESERLER

Yeliz OKAY¹

ÖZ

Sosyoloji disiplini Batı toplumunda meydana gelen siyasal, ekonomik ve sosyal dönüşümlerin sonucunda meydana gelen toplumsal krizlere çözüm aramak üzere Batı merkezli olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte çokkültürlü toplumsal yapısında meydana gelen değişimler II. Meşrutiyet'in ilan edildiği süreçte İmparatorluğun dışında kalan dünyadaki dönüşüm ve etkileşimlerle belirgin hale gelmiştir. Osmanlı aydını bu süreçte özellikle Batıcılığa ekseninde Fransa Sosyoloji literatürünü takip etmeye ve Sosyoloji ile ilgili tanımları ve erken dönem Batılı sosyologların görüşlerini içeren yazıları toplumsal sorunlara çözüm aramak amacıyla tartışmaya başlamıştır. Türk Sosyoloji tarihi çalışmaları genellikle harf devrimi öncesinde sınırlı değinirken disiplinin teşekkülünü ve algılanışını dönemde yayımlanan sözlükler ve ekollerin kurucu isimleri dışındaki makaleler üzerinden takip etmek sosyolojinin erken dönem algılanışı ve yorumlanışını daha belirgin olarak ortaya koyacaktır. Bu çalışmada sözlükler ve bilinen telif eserler dışındaki makale ve kitaplardaki sosyoloji izlenimleri ve Osmanlı aydınının sosyoloji ile karşılaşmalarında edindiği izlenimleri, kendi toplumsal yapısı ve entelektüel dünyasında gerek terminoloji gerekse kavramsal olarak biçimlendirilmesini ortaya koyması üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Sosyolojisi, Sözlükler, Nâmi, Sosyolojinin Algısı, Mustafa Subhi

THE FIRST IMPRESSIONS OF OTTOMAN INTELLECTUALS ON SOCIOLOGY: DICTIONARIES AND EARLY WORKS

ABSTRACT

The discipline of sociology emerged as Western-centered in order to find solutions to social crises as a result of political, economic and social transformations in Western society. The changes that occurred in the multicultural social structure of the Ottoman Empire starting with the Tanzimat. During the proclamation of the Constitutional Monarchy, it became evident with the transformations and interactions in the world outside the Empire. In this process, the Ottoman intellectuals began to follow the French Sociology literature especially on the axis of Westernization and to discuss the writings containing the definitions of Sociology and the views of early Western sociologists in order to find solutions to social problems. While studies on the history of Turkish Sociology generally mention limited before the letter revolution, following the formation of the discipline and its perception through articles other than the dictionaries and founding names of the schools will reveal the early perception and interpretation of sociology. This study will focus on the impressions of sociology in articles and books other than dictionaries and known copyright works.

Keywords: Turkish Sociology, Dictionaries, Nâmi, Perception of Sociology, Mustafa Subhi

¹ Dr., yelizakinokay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8868-9436

GİRİŞ

Türk Sosyolojisinin birikimine bakıldığında diğer sosyal bilimlerin gelişme seyrinden bağımsız olarak Türk aydınının Batı kaynaklı disiplin ile ilk karşılaşmalarından itibaren kendi sosyoloji anlayışını gerek terminolojik gerekse yöntemsel olarak ortaya koyduğunu ifade etmek mümkündür. Sosyolojinin, hızlı biçimde kurumsallaşması sosyoloji tarihi bakımından güncel ve birbirinden farklı Türk Sosyoloji ekollerinin köklü geçmişinin çalışılabilmesini ve böylece disiplinin tarihsel seyrini ortaya koymayı olanaklı kılmaktadır. Bilimlerin teşekkülü ve görünmeye başlaması meselesi çalışılırken ilk kaynaklar ve ilk yaklaşımlar önemli olduğu kadar aydınların disipline ilişkin ilk izlenimlerinin ve ilk kavrayış biçimlerinin ortaya konması da toplumun aldığı entelektüel mesafeyi kavramak ve değişimi anlamak açısından önemlidir. Bu anlamda Türk Sosyolojisi'nin ortaya çıktığı süreçte toplumsal ve tarihsel koşullara bağlı olarak aydının topluma ilişkin sorgulamaları ve toplumsal sorunlara çözüm arayışları Batıcılığa ölçeğinde Fransız sosyoloji anlayışının çevresinde şekillenmiştir. Güncel Sosyoloji çalışmalarının küreselleşme ve erişim olanaklarının biçim değiştirmesi ve erişim hızının artması nedeniyle Amerikan sosyoloji ekollerinin tesirinde mikro sosyoloji çalışmaları şekline dönüşmesi toplumların yine aynı nedenlerle toplumsal hayat görünümleri ölçeğinde benzeşmelerinin neticesi olarak yorumlanabilir. Ancak erken Avrupa merkezli çalışmalar daha çok o dönemin sosyopolitik ölçekli meselelerinin ve dünya tarihinde o dönemde meydana gelen kırılmaların yarattığı dönüşümlerin günümüze şekil veren etkisini açıklamak üzere yapılmış aynı zamanda Türk sosyoloji tarihini inşa etmiştir. Bu anlamda aydının sosyolojiyi algılayış biçimi ve yaklaşımı önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal koşulları anlamaya çalışan Türk aydını yaşadığı düşünsel krizin içinden çıkmak için sosyolojinin imkânlarını kullanırken aynı zamanda yaşadığı coğrafyanın kurtuluşu için sosyolojinin çatısı altında cereyan eden fikir akımlarını doktrinler bazında toplumsal yaşama ve sisteme nasıl uyarlayabileceğini tartıştığı dönemde kendi toplumunu analiz ederken Sosyolojinin imkânları ile hareket etmiştir. Baykan Sezer, bu yönüyle Batı çıkışlı bir bilim olan sosyolojinin her ne kadar ilk kaynakları başka bir coğrafyanın gerçeklerini tahlil etmek üzere yazılan metinlerden aktarılsa da Türk sosyolojisini

kendi gelişimsel seyri içinde ele almak gereğini vurgular (Sezer, 2011: 160). Türk sosyoloji çalışmalarını farklı tarzlarda incelemenin mümkün olduğunu ifade eden Nilgün Çelebi, Türkiye’de sosyolojiye ilk ilgi duyanlar arasında sosyolojinin nesnesinin toplum değil politik toplum olduğunu algılayanların yaygınlığına vurgu yapar. Bunun temel sebebini ise sosyolojinin kurucusu Ziya Gökalp gibi dönemin aydınlarının modern devlete sahip olma idealine ilerlerken sosyolojinin kendilerine farklı bakış açıları içeren siyasi çözümler sunacağını düşünüyor olmalarından kaynaklı olduğunu belirtir (Çelebi, 2010: 52). Kurtuluş Kayalı ise Türk entelektüel tarihi içinde sosyologların sosyolojiye bakış açısını ele alırken Türk sosyologlarının, disiplini algılayışını bazı kuramları aktarmak ve Batılı sosyologların yargıları vurgulamak olarak yorumlamış ve bu yönüyle eleştirmiştir. Toplumun tarihsel seyrine paralel olarak toplumsal yapının süreklilik içinde ele alınmaması noktasında sosyologların perspektifini eleştirirken sosyolojinin kimle başladığına yapılan vurgunun önce yapılanlar ya da yaşananlar noktasını göz ardı ettiğini vurgulamıştır (Kayalı, 2009: 177). Niyazi Berkes, Türkiye’de toplumbilimin başlangıcı noktasında liberal reform bildirisi olarak nitelediği Tanzimat ile Avrupa düşün alanının Türk aydınına açıldığını vurgular ve Avrupa toplumsal düşüncesinin sistemli etkisinin, Bacon, Locke, Rousseau, Montesquieu gibi Batılı düşünce adamları ile karşılaşmalar ve kendi devletleri için Türk aydınının bir anayasal rejim kurma ideali ile toplumu anlama çabasına girdiğini ifade eder.(Berkes, 1985: 140) Sosyoloji ile Türk entelektüelinin karşılaşmasına kısa bir giriş yapmanın bu çalışma açısından amacı, çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınan gerek sözlük maddesi olarak tanımlanan sosyoloji ve ilgili diğer terminolojinin gerekse makale konusu olarak ele alınış biçimiyle ya da ilk çevirilerde nasıl algılandığını ortaya koymak açısından temel teşkil edeceğinin düşünülmesidir. Türk aydını kendi toplumsal yapısının değişimini ya da çözülmesini anlamlandırmak üzere sosyolojinin olanaklarından faydalanırken aynı zamanda sosyolojinin çizdiği çerçevede toplum için çözüm yolları aramıştır. Çalışmada sosyoloji literatüründe sürekli tekrar edilen ilklerin gölgelediği bazı kaynaklar ele alınırken sözlüklerin dahil edilmesinin sebebi sözlüklerin derlendikleri dönemin toplumsal sosyal ve düşünsel tartışmalarında geçen kavramların anlamlarını algılanış biçimiyle dilde karşılık gelen terimlere dönüştürerek vermesidir. Bu çalışma Sosyoloji ile hemen hemen Avrupa kadar erken tanışan bir kısım Osmanlı entelektüelinin kendi

dönemindeki toplumsal ve siyasal sorunları algılayış biçimi kadar sosyolojiyi algılayış biçimini ve şekillendişini ortaya koymasından önemlidir. Ayrıca Sosyoloji'nin bir kavram olarak sözlükler üzerinden ülkeye girişi ve bir disiplin olarak kamuoyuna tanıtılmasının 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar götürmesi bakımından da dikkate değerdir. Çalışmada yöntem olarak 19 ve 20.yüzyıldaki sözlükler taranmış ve sosyoloji teriminin sözlüklerdeki karşılıkları bulunmuştur ayrıca yine 19. Yüzyıldaki belli başlı süreli yayınlar taranarak sosyoloji ile ilgili entelektüel kavrayışlar gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca Mustafa Suphi'nin sosyoloji üzerine yazdığı metin de Osmanlıca'dan yeni yazıya aktarılmıştır. Tüm sözlük maddeleri ve ele alınan makaleler içerik analizi ile incelenerek sosyolojiye ilişkin entelektüel perspektif ortaya konmuştur.

1.Osmanlı Aydınının Sosyolojiyi Algılayışı

19. Yüzyılın ikinci yarısında Batı'nın kendi toplumsal sorunlarına çözümler aramak üzere bağımsız bir disiplin olarak tartışmaya başladığı Sosyoloji, aynı yüzyılın sonlarında doğru -özellikle Fransızca literatür üzerinden- Osmanlı aydın çevrelerinde ve basında tanınmaya başlamış ve özellikle Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra (23 Temmuz 1908) belirgin bir biçimde disipline olan ilgi artmıştır. Aynı dönemde Darülfünun'da sosyoloji dersleri verilmeye ve sosyoloji kitapları doğrudan tercüme edilmeye başlanmış olup disiplin Osmanlıca- Fransızca sözlüklerde de terminolojisi ve tanımları ile yer almaya başlamıştır.

1928'deki alfabe değişikliğine kadar geçen dönemde yayımlanan sözlüklerde sosyoloji ve bu kavramın Türkçe'de karşılığı olarak kullanılan 'içtimaiyyat' kavramı aşağıdaki şekillerde açıklanmıştır. İlk örneklerinden biri Mehmed Şükri-Michel Aşçıyan tarafından hazırlanan *Gunyet-ül Lügat* de geçmiştir ve 1883 gibi erken sayılabilecek bir tarihtedir. Sözlükte Sosyoloji maddesinin karşılığı olarak 'Mebhasü'l-muvânise' yani 'ünsiyet hâlinde, birlikte yaşamayla ilgilenen dal' yazılıdır(Şükrü-Aşçıyan, 1300: 867). Şemseddin Sami 1886 yılında yayımladığı *Küçük Kâmus-ı Fransevî*'de 'Cemiyet-i beşeriye mesailinin ilmi. İlm-i muâşere'(Sami, 1300: 579)yi yani insan topluluklarının meselelerinin bilimi ibaresini tercih etmiştir. Mehmed Şükri ve Aşçıyan'la aynı karşılık Wiesenthal'in 1888 tarihli *Fransızca'dan Türkçe'ye Ceb Lügati* için de geçerlidir(Wiesenthal, 1305: 1102).

Andon Tıngır ve Kirkor Sınapyan tarafından hazırlanan, *Fransızcadan Türkçeye İstilahat Lüğati* ‘mebhas-ı ilmü’l muvânise, mebhas-ı heyat-ı içtimaiyye’ toplumların yaşayışlarını inceleyen bilim dalı karşılıkları verilmiştir (Tıngır-Sınapyan, 1892: 407). Şemseddin Sami de bu defa 1898 tarihli *Kâmus-ı Fransevî’sinde* aynı karşılıkları tercih etmiştir(Sami, 1315: 1706). Bu örneklerde de görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonunda sosyoloji sözlüklerde toplumsal yaşamı ve toplumu inceleyen bilim olarak tanımlanmış olarak yer almıştır. Sözlüklerde sosyoloji tanımının yer almaya başlaması ve tanımın kendi toplumsal ve siyasal açmazlarına çözüm arama noktasında Osmanlı aydınının sosyolojiyi algılayışını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Cumhuriyet’in ilanından sonra ise sözlüklerde sosyolojiye ilişkin aşağıdaki tanımlamaları görmek mümkündür: M. Baha (edin) [Toven] ilk baskısına almadığı sosyoloji maddesini Cumhuriyet’ten sonra ikinci baskısını yaptığı Yeni Türkçe Lügat’te şöyle tarif eder: “Hadisât- içtimaiyyeden bâhis ilim”: Toplumsal olaylardan söz eden bilim(Baha 1341: 643). Baha Toven sosyolojiyi bir de örnek cümle içinde kullanmıştır: “Sosyoloji pek yeni bir ilimdir”. İsmail Fennî Ertuğrul da 1925’de yayımladığı *Lügatçe-i Felsefe*’de ansiklopedik bir açıklamaya yer vermiştir: “Bu kelime Auguste Comte tarafından evvelce ilm-i tabii-i içtimaiyyi (physique sociale) yani hadisât-ı tabiiye ve hayatiye gibi bir netayic-i tabiye zümresini teşkil eden hadisât-ı ilmiyenin tedkiki ilmüne isim olarak ihdas edilmiştir”.(Fennî, 1341: 643). Toven, “İlm-i içtimâî, ilm-i hadisât-ı içtimaiye” terimlerini sosyoloji kelimesine karşılık olarak vermiştir.

Raif Necdet[Kestelli] ve Hasan Bedreddin’in birlikte hazırladıkları *Resimli Türkçe Kâmus*’ta bu defa sosyolojinin karşılığı olarak ‘içtimaiyyat’ madde başı olarak yer almış ve şu şekilde açıklanmıştır: “Heyet-i içtimaiyyeye aid ilim; sosyoloji”. (Necdet-Bedreddin,n 1927: 29) 1928’de bu defa Hasan Bedreddin’in tek yazar olarak yayına hazırladığı *Fransızca-Türkçe Lügat*’te ‘sociologie’ maddesinde en uygun açıklamalardan biri yapılmıştır: ‘ilm-i içtimâî. Cemiyet-i beşeriyyeye dair ilim; fenn-i muaşeret’ (Bedreddin, 1928: 5). Toplum bilimi-İnsan topluluklarını inceleyen bilim. Bir arada yaşamayla ilgili bilim. Harf İnkılâbından önce yayımlanan son sözlüklerden birin yazarı Diran Kelekyan da *Türkçe-Fransızca Sözlük*’te doğrudan sosyolojiye yer vermemekle beraber ‘İlm-i içtima’ veya ‘Ulum-ı içtimaiye’ye karşılık olarak ‘Sosyal

Bilimler’i vermiştir (Kelekyan, 1928: 51). Sosyolog kavramı ise Hasan Bedreddin’in yukarıda anılan sözlüğünde yer almıştır: Ulum-ı içtimaiye ile iştilal eden âlim (Bederddin, 1928: 405). Baha Toven de ‘Sosyolog’ kavramını sözlüğüne ‘veya sosyolojist’ eş anlamlandırmasıyla beraber almıştır: “Sosyoloji ile iştilal eden âlim” (Baha, 1341: 398).

Bunlardan başka İsmail Fennî Ertuğrul, Lugatçe-i Felsefe’sinde bir de sosyolojizm maddesi açmış ve şu tanımı yapmıştır: “Başlıca mesâil-i felsefiyyenin ve tarih-i edyana müteallik vukuat-ı esasiyenin izahını ilm-i hadisât-ı içtimaiyyeye tâbi addeden mezheb” (Fennî 1341: 643). Felsefenin meselelerini ve dinler tarihiyle ilgili olayların açıklamasını sosyoloji bilimine bağlayan akım. Görüldüğü gibi 19.yüzyılın sonundan başlayarak alfabe değişikliğinin yaşandığı 1928’e kadar sosyoloji ve bu kavrama bağlı değişik kavramlar yavaş yavaş sözlüklerde yer almaya başlamıştır(*).

Aynı dönemde sık olmamakla beraber sosyolojiye ilişkin tanımları ve konusunu ele alan makaleler de dergilerde görülmeye başlamıştır. Batılı sosyologların görüşlerinin aktarıldığı bu makalelerin öncülerinden biri *İlm-i Muaşeret’in Mahiyeti* adı altında yayımlanmıştır. Ağırlıklı olarak Herbert Spencer (1820-1903)’in görüşlerinin aktarıldığı ve *Mekteb Mecmuası*’nda bir dizi hâlinde yayımlanan(Nâmi, 1312) beş makalenin yazarı Nâmi’dir ve henüz Spencer’in sağlığında yayımlanmış olması açısından da dikkat çekicidir.

28 Haziran 1312/10 Temmuz 1986 tarihli ilk yazıda pozitif bilimlerdeki deneylerden yola çıkarak elde edilen kuralların toplumlar için de bir genelleme şeklinde ortaya çıkabileceği anlatılır(Nami, 1312a: 655). Farklı boyuttaki şeyleri bir araya getirip “bir hakikat-i umumiye taharri” edildiğinde ‘heyet-i mecmuanın evsafi onu terkib eden evsaf ve eczanın haiz buldukları evsaf ile muayyen olduğu neticesi çıkar” cümlesinde hareket ederek aynı durumun toplum ve topluluklar için de geçerli olduğu ifade edilir(Nami 1312a: 656). Coğrafyanın toplumsal yapı üzerindeki etkisi ise şu cümlelerle açıklanmıştır: “Malumdur ki nev-i beşerin kâffe-i ef’al ve hissiyatı, bulunduğu muhitin, içerisinde yaşadığı tabiatın ve bu tabiat ile imtizaç etmiş arazi ve ebniyenin şeklini alır. Bütün efrad-ı beşer, sairlerinin ef’al ve harekâtından muzdarib ve müteallim olur” (Nami, 1312b: 670).

Makalede yer verilen diğer iki dikkat çekici görüş ise şöyledir:

Bir heyet-i mürekebbeyi teşkil edecek eşhasın her biri evsaf-ı asliyyeleriyle diğer heyet-i muhtelite ve mürekkebenin eczasını teşkil eden efrada mümaselette az çok takarrüb ettikçe her iki heyet de yek diğerine az çok müteşabih olur. Heyetleri terki eyleyen efrad arasında havas ve efrad cihetiyle adem-i müşahabet bulundu mu heyetlerde de adem-i teşabih ve tehalüf tabiidir”. (Nami 1312b: 671) Bir cemiyetin evsaf-ı asliyesi onu terki eden efrad-ı beşerin evsaf-ı asliyelerine tâbi bulunduğundan evsaf-ı feriyeye için de aynı halin cereyanı tabii ve gerek cemiyetin gerek efradın bünyeleriyle efal ve amali arasında daima bir muvafakat ve mutabakat bulunacağı mevzu-ı bahs edilmektyen bile müstağnidir. (Nami 1312b: 671)

Ve nihayet sosyolojinin tanımı da şu şekilde yapılır:

Heyet-i mecmuanın havası, efrad ve eczasının havasıyla muayyen olması esasından efrad-ı beşerle heyet-i mecmua-i beşeriye beynindeki münasebat-ı mütekabileyi ve mütalaa olunacak hadisatın tabayinin icap eylediği vuzuh ve katiyet ile mutazammın bulunan bir ilmin mevcudiyeti neticesini istihsal ederiz ki bu ilim de ‘sosyoloji=ilm-i muaşeret’dir. (Nami 1312b: 672)

Sosyoloji’nin ilgi alanları ve kullandığı metodoloji de Nami tarafından şöyle açıklanır:

İlm-i mezkur evvela beyinlerinde(aralarında) irtibat ve temasın mecvud olmayan küçük heyat-ı içtimaiyyeyi teşkil eden insanlardan birer numune-yi mevzu-ı bahs edip sonra evsaf-ı şahsiye, akliye ve tesiriye heyet-i mecmuanın terakkisine nasıl ika-yı mevani eyleyebileceklerini taayyün, ahval ve şerait-i hayatta zuhura gelen tahavvül ve tebeddülün mütehassıl olarak tabiat-ı şahsiyeye vuku bulan tagayyürat-ı hususiyenin heyat-ı mecmuayı ne suretle tevsi eyleyebileceklerini izah ve oldukça derece-i ehemmiyeti haiz heyat-ı mecmuada beynel efrad teessüs ve teyyüd eyleyen münasebat-ı içtimaiyyenin suret-i tekevvinünü mütalaa; tesirat-ı medide-i içtimaiye ile tahavvül ve tebeddüle duçar olabilen aksam-ı cemiyeti irae; en ibtidai en vahşi cemiyetlerden en müterakki en ulvi, en medeni cemiyetlere varıncaya kadar kaffesine ait ve bütün insanların aynı suretle muttasıf oldukları evsaf ile muayyen havas-ı müşterekeyi; ecnas-ı beşeriyyeden bazısına binaenaleyh pek ziyade umumiyet kesb etmeyip ancak heyat-ı müçtemiadan birkaçına muhtass bulunan evsafı nihayet her cemiyette azasının hususiyet hallerine isnad edilebilecek ahval-i hususiyenin ne gibi şeylerden ibaret idüğünü tafsil ve ifham eyler. (Nami, 1312b: 672)

Heyet-i mürekkebe-i içtimaiyenin efrad-ı beşerin ef'al ve amal-i müteakabileleriyle tevellüd ve tahassül eden tetmiyesini, tekamülünü ve bünyesiyle vezaifini madde-i esasiye ittihaz eder. Tekamül-i içtimai hadisesinin izahı zımında her cemiyetin ahval ve şeraitini yani müessirat-ı muhitesini ve cemiyat-ı mücavere ile münasebatını nazardan dur tutmamak muktezadır. Bizce mevzu-ı bahs olan cihet, ilm-i muaşeretten şu veya bu hakikatin tevellüd ettiğini izhardan ibaret değil belki efrad-ı beşerin havass ve evsafı malum olunca bunların terkib ettikleri heyet-i mecmuanın da aynı evsaf ve havassa malik olacağını ve o evsaf ve havas-ı mezkurenin, bir ilmin esas mevzuunu teşkil eyleyeceklerini isbat ve ityan etmektir (Nami, 1312b: 671).

Sosyoloji ilminin varlığını değişik ve karmaşık uzun örnekler açıklayarak "Uzviyet-i şahsiyye ile uzviyet-i içtimaiye arasında müşabehet" bulunduğu sonucuna varır.(Nami, 1312c: 681)

Sosyolojinin diğer dallarla münasebeti ise aşağıdaki şekilde ifade bulur:

Biyografi ile antropoloji nasıl yekdiğere mürtebit iseler, umumiyetle mütalaa edildiği takdirde, tarih ile ilm-i muaşeret de böyledir". (Nami, 1312d: 718)

Bir kişinin hayatı boyunca başında gelip geçenleri anlatan sıradan bir 'tercüme-i hal' ile aynı kişinin cismen, aklen, uzven, vazifeten ne yolda mazhar-ı tekamül olduğunu tamamiyle gösteren bir 'tercüme-i hal' arasında nasıl bir ilişki ve ilinti var ise bir milletin geçirmiş olduğu 'ahval ve vekayii' ve gösterdiği durum ve tavırları sadece beyan ve nakleden bir tarih ile kurumları, yaşayışla ilgili kural ve düzenlemelerini, süregelen yapısal durumlarını bildiren ilim arasında aynı ilişki ve ilinti vardır. Fenn-i beşer nasıl inkar edilemez fenn-i muaşeret de inkar edilemez.(.) Morfoloji ve fizyoloji başka şeydir.(.) (Biyoloji de öyle). (Nami, 1312d: 718)

Ve yazı dizisi "ilm-i muaşeret bazen umumi, bazen külli, bazen de hususi usül ve kavaid tesis eder" (Nami, 1312d: 718) hükmü ile -"ma'badi var" ibaresine rağmen-sona erer.

Daha önce sosyolojik içerikli değişik tercüme ve telif kitaplar yayımlanmış olmakla beraber- zaman içinde ve özellikle Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra bağımsız bir bilim dalı olarak Sosyoloji ile ilgili değişik kitaplar da özellikle yine Fransızca asıllarından tercüme edilerek kamuoyuna sunulmuştur. Bu kitaplardan öncü olarak kabul edilebilecek biri Fransız sosyolog Celestin Charles Alfred Bouglé(1870-1940): tarafından kalem alınan *Qu'est ce que la Sociologie* (Bouglé. 1907) başlıklı

kitabın Mustafa Subhi tercümesidir. Bouglé, her ne kadar Emile Durkheim(1858-1917)'in görüşlerini benimseyen bir sosyolog (Humphreys, 1999: 117-138) ve felsefeci olarak tanınsa da başta 'grup ruhu' olmak üzere onun görüşlerine eleştirel yaklaşan bir bilim adamıdır.(1940, 770)

İlm-i İctimai Nedir? başlığını taşıyan kitabın kapağında Bouglé 'Sorbon Darülfünunu Felsefe Muallimi' olarak tanıtılır. Yine kapakta 'hayat-ı içtimaiyyenin safahat ve eşkal-i muhtelifesini teşrih eder' alt başlığı yer almaktadır. Kitabhane-i İslam ve Askerî: İbrahim Hilmi[Çığıraçan] tarafından 1327/1911 yılında yayımlanan kitap Mürettibin-i Osmaniye Matbaası'nda basılmıştır ve 124 sayfadır. (Çelebi, 2010: 52) Kitabın çevirmeni Mustafa Subhi(1882-1920) Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmiş, daha sonra Paris Siyasal Bilimler Okulu'ndan mezun olmuştur. Mahmud Şevket Paşa suikastinden sonra Sinop'a sürülmüş ve buradan Rusya'ya kaçarak burada yaşamaya başlamış ve ilerleyen dönemlerde Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşunda yer almıştır. Daha sonra Millî Mücadele'ye katılmak için geçtiği Anadolu'dan yeniden Rusya'ya dönerken Karadeniz'de öldürülmüştür (Aslan, 1997). Mustafa Subhi'nin kitaba sunuş olarak yazdığı 'ifade' sosyolojinin de bir bilim olarak sunulması ve algılanışı açısından kayda değerdir:

Şu son zamanlarda ulûm-ı ictimaiyyeden, şerait-i ictimaiyeden, muhit-i ictimaiyeden... o kadar bahs olundu, bu zavallı kelimeler o kadar suiistimallere uğradı ki, bugün ciddî bir eser vücuda getirmek isteyen erbab-ı tetebbu bu 'içtimai'- tabirâtı kullanmaktan mümkün olduğu kadar ihtiraz ediyor. Filvaki, herhangi bir ilmin liyakatsiz fikirlere, salâhiyetsiz kalemlere mal olması bir devre-i felâkete girmesi demektir. Halbuki, fizyoloji, insanların vezâif-i uzviyeleriyle nasıl meşgul ise 'ilm-i içtimai' de insanlardan mürekkeb cemiyâtın eşkâl ve tabayi-i hayatiyeleriyle öylece meşgul ve alâkadardır. Cemiyetler ne gibi tesirat altında yaşıyorlar? İktisadiyatın, maneviyat ve ahlâkiyatın, edebiyat ve bediiyatın eşkâl ve tabayi-i içtimaiye ile münasebeti, ırk ve iklim, bu avâmilin cemiyete, cemiyetin bu avâmile karşı mevkileri?Ve nihayet milletler ve devletler nasıl teşekkül ediyor? Hülâsa, bir takım meseleler ki, her hangi bir cemiyet ve memleketdeki sunuf-ı müdire için bir hukukşinas kadar bir muktesid, bir edib kadar, bir siyasî, bir muallim kadar bir asker için bilinmesi lâzım en mühim muadela-ı hayatiyeyi nâtıktır. Şu halde henüz bir devre-i intikalde -çünkü her inkılâb bir devre-i intikalin tarih-i ibtidasıdır- ve pek nazik meseleler karşısında bulunan memleketimiz için 'ilm-i içtimai'ye ne derecelerde ehemmiyet verilmek, yalnız süslü kelime ve tabirlerle aldatılmamak lâzım geleceği takdir olunabilir. Yine kolaylıkla anlaşılabilir ki, Avrupa-yı

Cenubi'den başlayarak Asya-yı Garbî ve Âfrika-i Şimalî'yi ihata eden: Sırb, Bulgar, Rum, Arnavud, Türk, Ermeni, Kürd, Arab, Berber... ilâh. Bir halita-i akvam ile meskûn vâsi bir memleketi asırların sine-i tesamuh ve ihmalden ve bin türlü avamil-i hafiyeden kurtarıp asr-ı hâzırda mütenasib bir hayata, bir hayat-ı sükûn ve refaha nail etmek basit meselelerden değildir. Bugün şüun-ı siyasiyemizde tekevvün eden ifsadât ve iğtişâât cehalete haml ve isnad olunarak bir Arnavud, bir Arab meselesi mevcut olmadığı kabul olursa bile, bu meselelerin istidad-ı zuhuru vakayii hâzıra ile binnefs sabit olur. Diğer taraftan diyelim ki, bir Arnavud ve bir Arab -tâbir-i menkulâte daha mutabık olmak üzere, bir Türk, Arab meselesi- yoktur. Fakat şu muhakkaktır ki, bir Arnavud, bir Arab ve bir Türk cemiyeti vardır. Bu cemiyetler şerait-i irkiye, şerait-i iklimiye ve aynı dine sâlik oldukları halde bazı husu siyât-ı maneviye ve ezvak-ı bediye ile iftirak ve ihtilâf etmişlerdir. Demek oluyor ki, bir Türk - Arab meselesinin mevcut olup olmadığını münakaşadan ziyade, Türkler, Arablar, Arnavudlar kadar Ermeniler, Rumlar ve Bulgarların şerait-i maşeriye ve ihtiyacat-ı unsuriyelerini tedkik etmek makul ve muvafıktır. Her unsurun şerait-i hayatiyesi bu suretle anlaşılabilirse. Osmanlı İmparatorluğundaki mevkileri de taayyün etmiş olur. Hükümet, programını ona göre tanzim eder. Yolların bile şerait-i umumiye-i etnografiye ve ictimaiyeye göre açılması lâzımdır. Demulen, sunuf-ı ic- timaiyenin hutut-ı muvasala ile takarrürünü iddia etmiyor mu? Diğer taraftan muhtelif din ve lisan ve ırka mensub -Alman, Fransız, Norman, İtalyan... - bir halitadan Saint Gotthard tepelerinde tevellüd eden bir 'İsviçre milleti' Hügo'nun dediği gibi dağların, vâdilerin, suların ve göllerin tesiratına nasıl bir teslimiyet-i mütevekkilâne ile tâbi oldu?

***

İşte bütün bu avamil-i fikriye tesiratyedir ki, Sorbon Dârülfünunu felsefe-i ictimaiye muallim-i muhteremi Buglé'nin 'İlm-i İçtimaî Nedir?' Qu'est - ce que la Sociologie? namındaki eserini, boş vakitlerimde tercüme ettim. Mösyö Buglé bu eserinde 'ilm-i İçtimaî'nin tarih-i tekemmülâtından başlayarak vaz ettiği usul-i ilmî ve amelîden bahs etmiyor. Ancak tasavvur ettiği yer Saint Paul'de, bir ufak kasabada eşkâl ve hadisat-ı ictimaiyeyi, sırasıyla ve bazı emsal-i tarihiye zikriyle tavsif ediyor. Ve böylece kâriyelerini bir cemiyetdeki teferrüat-ı hayatiyeyi tahlil ile, ilm-i içtimaînin esaslarına kadar götürmüş oluyor. "İctimaiyeyi altmış sahifede selis bir ifade ile teşrih ederek münazaalı birçok meseleleri de halle çalışıyor. Bu netice ile denilebilir ki, müellif-i muhterem bu muhtelif bahisler içinde 'ilm-i içtimaî nedir?' sualine pek mukni ve herkesin telakki edebileceği derecede vâzılı cevaplar veriyor. Memleketimizde her şeyin iyi ve doğru bilinmesi arzu ve tehâlükleriyle vücuda gelmiş olan bu sahifelerin efkâr-ı umumiyeyi tenvire hizmet edeceğinden ümidvarım.

Kitap, İlm-i İctimai Nedir?, İlm-i İctimai ve Tarih, Tarih ve İlm-i İctimainin Münasebatı ve Tevzii-i Amele Dair Nazariyat-ı Ahire başlıklı dört bölümden oluşmaktadır. İlerleyen yıllarda Türkiye Komünist Fırkası'nın kurucu olacak Mustafa Subhi kitapta geçen komünizm kavramının o dönemde kullanılan Türkçe karşılığı olan 'iştirakiyyun' kelimesini yanlış bulduğunu şöyle açıklamıştır: “*Communisme: Saadet-i beşeriyeyi temin için iyiliğin ve fenalığın mütesaviyen tevziini bir usul-i maşerike(kolektivizmi de câmi olması itibariyle) iştirakiyyun suretiyle tercüme doğru olmaz*” (Bouglé,1327:17). Herbert Spencer, Fourier, August Comte,Karl Bucher, Curtius, Bruckhard gibi tarihçiler, Schomoller, John Stuart Mill gibi iktisatçılar, Montesquiu, Emmanuel Kant, Ernest Renan gibi düşünürler hakkında dipnotlarda bilgi veren Mustafa Subhi “Felsefe-yi Tabiiyye-yi İctimaiye” karşılığında dipnotta ‘Sosyolojik Natüralizm’ karşılığını kullanmıştır (Bouglé,1327:29).

Araştırmanın bulguları değerlendirildiğinde, Sosyoloji'nin 19. Yüzyılın son dönemlerinde *Mekteb* mecmuası aracılığı ile Osmanlı kamuoyuna tanıtıldığı ve ayrıca Avrupa'da bu alandaki gelişmelerin sözlükler üzerinden Osmanlı toplumuna girişi ortaya konmuş ve Fransa'da eğitim alan Mustafa Subhi'nin yeni gelişen bilim dalı hakkındaki tanıtıcı yazısı da yeni yazıya aktarılmıştır.

SONUÇ

Sosyoloji'nin coğrafyamıza yazınsal olarak girişi, öncelikle sözlükler üzerinden olmuş, *Mekteb Mecmuası*'nda yayımlanan bir dizi yazı ile Herbert Spencer'in görüşleri Nami tarafından okuyucuya tanıtılmış ve Mustafa Subhi'nin tercümesiyle Celestine Bouglé'in sosyoloji bilimini tanıtan *İlm-i İctimai Nedir?* kitabı başlı başına sosyolojiyi tanıtan ilk kitap olarak 1911 yılında yayımlanmıştır. Bu literatür Osmanlı aydınının sosyoloji ile karşılaşmalarında edindiği izlenimleri, kendi toplumsal yapısı ve entelektüel dünyasında gerek terminoloji gerekse kavramsal olarak biçimlendirilmesini ortaya koymasından önemlidir.

Sosyoloji'nin yolculuğu Osmanlı toplumunda tıpkı düşünsel ve kuramsal olarak köklerinin ait olduğu batıdaki gibi toplumsal ve siyasal krizlerin yaşandığı dönemde başlamıştır. Osmanlı aydını gerek İmparatorluğun son döneminde gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sosyoloji disiplininin varlığından haberdar olmakla

kalmamış disiplinin toplumun kendi dilinde kendi toplumunun sözünü söyleyen bir bilim olarak kurumsallaşmasını önemsemiştir. Bu noktaya gelene kadar toplum hakkında düşünen aydınlar önce terminolojik ve tanımsal olarak disiplinin sınırlarını Batı'dan kavradığı biçimde sözlüklerde ve ilk makalelerde ele alarak değerlendirmişlerdir. Bu birikim kendinden sonraki döneme temel kaynakların teşekkülü olarak yansımıştır.

NOTLAR

(*)Türkiye’de basılmamış olmakla beraber Arap harfleriyle Azerbaycan’da basılmış Bakü *İlmî Sosyalizm Kütüphanesi*’nden yayımlanan ve Ejder Ali tarafından Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe sözlük olarak hazırlanmış *İçtimaî İktisadî İstilahat-ı İlmiye Lugati* başlıklı çalışmada ‘İçtimaiyatçı’ madde başının karşılığında Rusça sosyolog kelimesinin karşılığı olan социолог kelimesi yer almaktadır. Ejder Ali, *İçtimaî İktisadî İstilahat-ı İlmiye Lugati*, Bakü: Birinci Hükümet Matbaası 1922 s:44

KAYNAKÇA

- ASLAN, Yavuz (1997). Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- M. BAHAEDDİN [Toven] (1924). Yeni Türkçe Lugat, Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- BERKES, Niyazi (1985). Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul: Adam Yayınları.
- BOUGLÉ, Celestin (1907). Qu’est - ce que la Sociologie, Paris: Felix Alcan.
- BOUGLÉ, Celestine (1327/1911) İlm-i İçtimai Nedir? (Çev: Mustafa Subhi) Mürettibin-i Osmaniye Matbaası.
- ÇELEBİ, Nilgün (2010) “Türkiye’de Sosyoloji: Bir Kısa Bakış” , (Editörler) Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Türk Sosyologları ve Eserleri II, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- HASAN BEDREDDİN (1928). Fransızca’dan Türkçe’ye Küçük Kâmus-ı Fransevî, Maarif Matbaası.

HUMPHREYS, Joshua (1999). “Durkheimian Sociology and 20th Century Politics: The Case of Célestin Bouglé”, *History of Human Sciences*, Cilt:12, Sayı:3. Ağustos 1999. s.117-138

İSMAİL FENNÎ [Ertuğrul](1341/1924), *Lugatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire,

KAYALI, Kurtuluş (2009). “Sosyoloji Yapmak, Türkiye’de Sosyoloji Yapmak ya da Türk Sosyolojisinin Yapı Taşlarını Oluşturmak, Türkiye’de Toplumbilimlerin Gelişimi II”, (Editörler) Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, *Sosyoloji Yıllığı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

KELEKYAN, Diran (1928). *Musavver Türkçe’den Fransızca’ya Lugat*, Amedi Matbaası.

MEHMED ŞÜKRÜ- AŞÇIYAN, Michel. (1300/1883), *Gunyetü'l-Lugat*, 2. Cilt. Aramyan Matbaası.

NÂMÎ (1312/1896). “İlm-i Muaşeretin Mahiyeti”, *Mekteb*, N:41, 4 Mayıs 1308/16 Mayıs 1892, s:655; N:42, 11 Mayıs 1308s:6/23 Mayıs 1892, 670; N:43, 18 Mayıs 1308/30 Mayıs 1892, s:682; N:44, 25 Mayıs/6 Haziran 1892, s:690; N:45, 1 Haziran 1308/13 Haziran 1892, s:717

NAMÎ (1312a/1896). “İlm-i Muaşeretin Mahiyeti”, *Mekteb*. N:41, 28 Haziran 1312/10 Temmuz 1896.

NAMÎ (1312b/1896). “İlm-i Muaşeretin Mahiyeti”, *Mekteb*. N:42, 4 Temmuz 1312/16 Temmuz 1896.

NAMÎ (1312c/1896). “İlm-i Muaşeretin Mahiyeti”, *Mekteb*. N:43, 18 Mayıs 1308/30 Mayıs 1892.

NAMÎ (1312d/1896) “İlm-i Muaşeretin Mahiyeti”, *Mekteb*. N:45, 25 Temmuz 1312/6 Ağustos 1896.

“Obituary: Celestin Charles Alfred Bouglé”. (1940). *American Journal of Sociology*, Cilt:45, Sayı:5, Mart 1940, s:770

RAİF Necdet [Kestelli]- HASAN Bedreddin. (1917). *Resimli Türkçe Kâmus*, Ahmed Kâmil Matbaası,

SEZER, Baykan (2011) Sosyoloji'nin Ana Başlıkları. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
2011.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1315). Kâmus-ı Fransevî, Mihran Matbaası.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1304/1886). Küçük Kâmus-ı Fransevî, Mihran Matbaası.

TINGİR, Andon – SINAPYAN, Kirkor. (1892), Fransızcadan Türkçeye İstılahat
Lügati, Bağdadlıyan Matbaası.

WİESENTHAL, W. (1305), Fransızca'dan Türkçe'ye Ceb Lügati, Karabet ve Kasbar
Matbaası.